

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

Валентина Авраменко

РОЛЬ УЧЕНИХ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. Т. ШЕВЧЕНКА У ВІТЧИЗНЯНОМУ ШКІЛЬНОМУ ПІДРУЧНИКОТВОРЕННІ

У розвитку української термінологічної лексики дожовтневого освітнього процесу актуальною була проблема створення навчальної книги з єдиною впорядкованою термінологією.

Важливі аспекти становлення й розвитку національної школи України, що певною мірою стосуються періоду нашого дослідження, розкрили Г. Васькевич, В. Майборода, В. Помагайба, Б. Ступарик, О. Сухомлинська, С. Філоненко, М. Ярмаченко.

Загальні теоретичні питання термінології розглядали А. Бурячок, І. Кочан, А. Крижанівська, І. Ковалик, Н. Непийвода.

Праці мовознавців (В. Захарчин, А. Крейтор, М. Москаленко, Т. Панько, Л. Симоненко, П. Чучка та ін.) містять багатий фактичний матеріал щодо історії становлення окремих терміносистем. Проте питання розвитку навчального термінотворення автори не розглядають.

Вагомим внеском у дослідження розвитку української навчальної термінологічної лексики стала колективна монографія І. Кочан, Г. Мацюк, Т. Панько «Українське термінознавство» (Львів, 1994 р.), в якій залучено до наукового обігу значний масив недосліджених джерел, розкрито концептуальні засади формування різних терміносистем на функціональному рівні: поява терміну, його вживаність, фіксація в словнику тощо, з'ясовано роль конкретних особистостей в українському термінотворенні. Звертає на себе увагу кандидатське дослідження В. Разумейко «Педагогічна лексика української мови» (Київ, 1995 р.), присвячене питанням становлення окремих педагогічних понять в другій половині ХІХ – початку ХХ століття. Автором також узагальнено національний педагогічний досвід, визначено роль спадщини окремих українських просвітителів, учених, письменників.

Особливе місце в процесі вироблення навчальної термінології посідає діяльність Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (НТШ), яке існувало у Львові з 1873 по 1939 рік (формальне закриття сталося 14 січня 1940 р. Відновлено роботу за кордоном у 1947 р., а в Україні – 21 жовтня 1989 р.). Та невелика кількість термінологічних матеріалів, надрукованих в Україні до початку діяльності НТШ, фактично була підготовчим етапом у становленні української термінологічної школи.

Метою статті є розкриття ролі учених НТШ у вітчизняному шкільному підручникотворенні, їх вагомий внесок у розвиток та становлення українськомовної термінологічної лексики.

Наукове Товариство ім. Т. Шевченка своєю появою завдячує спільним зусиллям східно- та західноукраїнських наукових і культурних діячів. Якщо в царській Росії після Валуєвського циркуляру для розвитку навчальної термінології склалися вкрай несприятливі умови, то в західноукраїнських землях розпочалося інтенсивне створення різноманітних культурних і освітніх товариств, які сприяли розвитку української науки й розбудові української наукової мови.

Тогочасні розбудовники фахових терміносистем інколи вважали, що наукові праці діячів НТШ нав'язують мові недоречні «ковані слова». Як правило, на початкових етапах терміни є надбанням індивідів – творців наукової мови. Причина того, що національна наукова література на початкових етапах її творення не всім зрозуміла, полягає, як роз'яснював І. Стешенко, не в мові: «Наукові Записки пишуться для спеціалістів, і було б прекрасно, коли навіть селяни їх розуміли, але тепер се неможливо. Діло тут не в мові, а в неосвіченості, а мова переймається разом з вищою думкою» [8, с. 317]. Час показав, що діяльність Наукового Товариства ім. Т. Шевченка йшла в руслі з часом: сприяла розвитку української мови, виробленню й становленню навчальної термінології. У більшості передмов до праць учених НТШ знаходимо основні положення, якими керувалися автори: незадовільний стан шкільної навчальної термінології з природничо-математичних дисциплін, недостатня кількість підручників із належною термінологією. НТШ займалося переважно термінами природничо-математичних дисциплін.

У 1902 р. вийшли «Матеріяли до математичної термінології» В. Левицького, в передмові до яких він зазначає, що хоч у підручниках з елементарної математики П. Огоновського, Е. Савицького «можна найти добру термінологію до математики низшої», та видати матеріали до математичної термінології необхідно, нехай навіть і не повні, тому «язикова комісія Наукового Товариства ім. Шевченка припоручила мені зладити термінологію математичну, переважно з узглядненем математики шкільної». Автор пропонував використовувати підручник у реальних школах, гімназіях. Підручник (словник) термінів охоплював математичну термінологію в такому обсязі, який передбачав план середніх шкіл. Термінологію геометричну В. Левицький включив у підручник з надією, що «геометрія мусить увійти в план математики шкільної» [5, с. 1–2].

Видання «Збірника НТШ» орієнтувалось на фахового читача. У першому томі надруковано дві праці з математики В. Левицького і стаття з хімії І. Горбачевського. Остання відзначається дублетністю хімічних термінів: безподобне (аморфне) тіло, грузила (друзи) кристалів, нульові скупники (агрегати). Саме другі назви узвичаїлися сучасною хімічною термінологією, але така своєрідна синонімія відтворює пошук шляхів у творенні хімічних термінів.

Перший том «Збірника НТШ» (1897) був яскравим підтвердженням

цілеспрямованої діяльності НТШ у справі формування української термінології природничих дисциплін. У другому томі «Збірника НТШ» (1897) знаходимо сучасні терміни в статті з мікробіології О. Дакури: бактерії, мікроорганізм, мікроскоп, бактеріологія.

За свою п'ятдесятирічну історію НТШ у Львові зуміло практично повністю створити хімічну, географічну, фізичну, біологічну, медичну наукові термінології та видати їх у вигляді словників або систематизованих матеріалів у своїх збірниках. Не всі пропонувані терміни функціонують в сучасній українській літературній мові, але основи термінології, включаючи навчальну, були закладені, причому на наукових засадах термінотворення. Одним з основних Положень діяльності Наукового Товариства ім. Т. Шевченка був підхід до термінотворення спроектований не тільки на науку, а й на освіту.

В кінці ХІХ ст. хоча й неорганізовано, стихійно, але помітними темпами починає створюватись і розвиватись українська лексикографія. Саме спостереження за лексикографічними довідниками того часу дають можливість не тільки засвідчити увагу до термінів, а й можливість вичленити навчальну термінологічну лексику, однак в обмеженій кількості. Так «Малорусско-німецький словарь» Є. Желехівського і С. Недільського (Львів, 1886) фіксує такі назви: наук (аритметика, анатомія, географія, геометрія, фізика, фізіологія, фільозофія, фільольогія), речовин (азот, аміак, водород, кварц, кисень, ртуть, хром), математичні (двочлен, знаменник, квадрат, параболя), фізики (маятник, силомір).

У 1892 р. у Львові виходить невеличкий «Русско-украинский словарь» Є. Тимченка. Тут знаходимо незначну кількість навчальних термінів (азот, алюміній, арифметика, агрикультура), як і в «Словаре російсько-українському» М. Уманця й А. Спілки (1893) одиничні назви на зразок агрономія, куб, магніт, дрібногляд.

У розбудові наукового стилю української мови, у формуванні навчальної термінолексики, особливо природничої, позитивну роль відіграла діяльність українського вченого, члена Наукового Товариства імені Т. Шевченка Івана Верхратського, якого вважають фундатором української термінології. Вимога вироблення навчальної термінології обґрунтовувалася передусім потребами освітнього розвитку народних мас. Запровадження в освітніх закладах Галичини навчання рідною мовою загострило проблему навчальної термінології, зрозумілої й доступної народові. «Тепер, – писав І. Верхратський, – коли руська мова і руське письмо що разь обширніший кругъ забирає, коли вже и у гимназіяхъ починають по людській вчити, дає чутисть чимъразь то сильніше треба науковихъ ділъ, а особливо учебниківъ школьнихъ на матернімъ язиці» [1, с. 3].

У Львові протягом 1864–1879 років видаються шістьма випусками «Початки до уложення номенклятури і терминології природописної,

народної», в яких автор підтримав ідею створення термінологічного словника, започатковану ще М. Левченко в «Основи».

У своїй праці І. Верхратський використав друковані матеріали різних авторів, багато власних діалектних записів, а іноді, не знаходячи потрібної назви, перекладав з латинської мови або утворював сам, виходячи з певних ознак понять. Культурно-освітнє спрямування термінографічних досліджень І. Верхратського було типовим для лексикографічної практики того часу. У 1863 році вийшов його термінологічний словник «Матеріали до словаря зоологічного», а в 1892 – «Списъ важнѣйшихъ выразовъ зъ ботаничної термінольогиѣ и номенклятуры зъ оглядомъ на школьну въ высшихъ клясахъ гімназіѣ». Цінність цих праць визначається не тільки в зібраному й упорядкованому матеріалі з ботаніки та зоології, а й у сприянні виробленню фахової термінології. Саме в передмові до «Спису...» І. Верхратський пише, що через недостатню кількість підручників з ботаніки для вищих класів гімназії відчувається потреба в термінології і номенклатурі для науки ботаніки. «Щобы именно ученикамъ улегчити корыстане зъ того спису поза школою, а отакъ по части и розширене вѣдомостей зъ ботаничної термінольогиѣ въ школь набутыхъ... выстеръгався въ термінольогиѣ значнѣйшихъ змѣнъ, хиба що они оказались доконечными изъ зглядовъ педагогічнихъ» [2, с. 1]. Природознавчі праці І. Верхратського цінні з історико-пізнавального боку як одне з джерел дослідження процесу формування українського наукового стилю, зокрема навчально-природничої термінології.

Ученим була зроблена спроба вироблення й граматичної термінологічної лексики: накінчик (суфікс), ладня (узгодження), словолад (синтаксис), іменяк (називний відмінок), передросток (префікс), падежня (відмінки), рідник (родовий відмінок), дайник (давальний відмінок), відсажені поняття (абстрактні), скорота (скорочення), рідник (родовий відмінок), зовник (кличний відмінок), творник (орудний відмінок), містик (місцевий відмінок). Ці та інші терміни через їх «штучність» не узвичаїлися ні в подальших граматиках, ні в сучасній українській мові. Як зазначав Іван Огієнко, «занадта виробленість і штучність термінольогиѣ (граматичної) І. Верхратського перешкоджає їй розповсюджуватись і поки що, крім самого автора, її ніхто не вживає» [7, с. 22]. Але фонетичні терміни голосівка, шелестівка (приголосний) тривалий час використовувалися в підручниках та навчальних посібниках, а термін шиплячий, вжитий вперше І. Верхратським, залишився в сучасній фонетичній термінології.

Хоча багато назв, зафіксованих у І. Верхратського, не знайшли свого відображення в нормативних термінологічних і загальномовних словниках через вузькодialeктний характер, наприклад, шкаралупник (черепашка), м'якуни (молюски), «сама подача, пізнання їх дали можливість вченим вибрати найкращі, найточніші українські найменування [6, с. 160].

Б. Грінченко в «Огляді української лексикографії» писав: «Ухови, незвиклому до галицької термінології здається, що, наприклад ботанічна термінологія І. Верхратського не задовольняє першому вимаганням від усякої термінології: щоб вона була легка і до зрозуміння (бо тільки тоді вона добре називатиме речі) і до вимови (бо тільки тоді вона зразу прищепиться до мови і не буде її псувати). Ми бачимо в його такі наприклад, слова: складистость, улистненє, земнопрямность, виплоцатость і т.д. Всі такі слова або незрозумілі для перекладу, або тяжкі і чудні до вимови, надто, як, згадати, що над такими річами мусять морочити собі голову бідолашні діти» [3, с. 30].

Навчальна термінологічна лексика І. Верхратського, зібрана та систематизована в його працях, відбивала початковий, апробаційний характер української термінології, що, зрештою, підкреслюється самими назвами. Не можна не відзначити щирого намагання І. Верхратського подавати в «Початках...» природознавчі назви не тільки з Галичини, а й з «однокровної нам України» [1, с. 4]. Серед джерел, які використав автор у «Початках...» були журнал «Основа», «Українські приказки» М. Номиса, розвідка «О дикорастущихъ врачебныхъ растеніяхъ Полтавской губерніи» В. Августиновича і К. Кеслера. «Праці І. Верхратського, – констатував у 1928 році директор Інституту української наукової мови Г. Холодний, відзначаючи його заслуги в термінознавстві, – намітили основну дорогу, що нею треба було йти надалі».

Зрозуміти формування та розвиток навчальної термінологічної лексики в кінці XIX – початку XX ст. дають змогу ті пам'ятки наукової, освітньої літератури, які зберегло наше минуле. Заборона національного наукового друку в Росії призвела до того, що українські вчені (як і письменники) почали друкувати свої твори в галицьких виданнях, перетворюючи їх на загальноукраїнські. У ході цієї співпраці відносно стабілізувалися мовознавча, природнича, математична термінології, їх орфографічне оформлення. М. Грушевський так схарактеризував цей період розвитку української мови: «Головним знаряддям національного розвою є культурна мова, здатна обслуговувати всі сфери культурного життя. Не можна сказати, що такої мови у нас не було зовсім. Протягом п'ятдесяти літ вона розвивалася, пристосовуючись до потреб наукового мислення, ... підбираючи слова до шкільної або юридичної термінології. Але ця робота над мовою, як і робота над культурним розвитком українства, більше велася на Галичині, ніж у російській Україні. Але через ці обставини українську культурну мову «галицькою» назвати ніяк не можна, хоч і часто її так називають. Куліш, Драгоманів, Кониський, Нечуй-Левицький, Комар-Уманець мали безперечно, більший вплив на становлення української культурної мови, ніж галицькі письменники» [4, с. 18]. Підхід до творення навчальних термінів і в діячів НТШ, і в граматистів, і в укладачів словників, як бачимо, був різний. Ми можемо

класифікувати його за такими напрямками:

- 1) принцип відбору народних слів;
- 2) творення нових;
- 3) запозичення готових термінів із різних мов;
- 4) поєднання різних, нерідко крайніх засад.

У комплексі використання різних підходів сприяло підготовці та створенню умов для формування української навчальної термінології та застосування її у шкільних підручниках.

Вивчення досвіду вчених НТШ у виробленні українськомовної навчальної термінології слід враховувати при перегляді, видозмінненні, заміненні та оновленні наукових і шкільних термінів, щоб не допустити регресивних явищ в еволюції національного термінотворення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Верхратський І. Початки до уложення номенклятури и термінології природописної, народної / І. Верхратський. – вип. 2. – Л. : Друк. Ставропиг. ин-та, 1869. – 40 с.
2. Верхратський І. Спис важніших виразів з рускої ботанічної термінології и номенклятури з оглядом на шкільну науку въ высших клясах гімназії / І. Верхратський. – Л. : Печатня Т-ва им. Шевченка, 1892. – 48 с.
3. Грінченко Б. Якої нам треба школи / Б. Грінченко // Календар «Просвіти». – К., 1907. – Р. 1. – С. 30.
4. Грушевський М. Про українську мову і українську справу : ст. й замітки. / М. Грушевський. – К. : Друк. П. Барського, 1907. – 23 с.
5. Левицький В. Матеріяли до математичної термінології / В. Левицький // Зб. мат.-природописно-лікар. секції НТШ. – Л., 1902. – Т. 8., вип. 2. – С. 1–33.
6. Москаленко А. А. Нариси історії української лексикографії / А. А. Москаленко. – К. : Рад. шк, 1961. – 162 с.
7. Огієнко І. Історія української граматичної термінології / І. Огієнко // Зап. Укр. наук. т-ва в Києві. – К., 1908. – Кн. 1. – С. 94–129.
8. Стешенко І. Про українську наукову мову / І. Стешенко // Літ-наук. вісн. – 1912. – Т. 60. – С. 302–326.